

Sevinc QASIMOVA
AMEA Folklor İnstitutu
sevincqasimova@gmail.com

QARABAĞ MİFOLOJİ MƏTNLƏRİNDƏ İNSANIN YARADILIŞI MOTİVİ

Açar sözlər: Qarabağ, folklor, mif, mifologiya, inanc, insanın yaradılışı, heyvanın yaradılışı, Adəm

SUMMARY

THE MOTIVES OF CREATION OF MAN IN THE MYTHOLOGICAL TEXTS OF KARABAKH

Karabakh which is due to its nature one of the charming corners of Azerbaijan also is the heart of word art. A lot of great represents of traditional Azerbaijan music and literature lived and created there. Word and music is the main indicator of cultural life of Karabakh. Karabakh is also famous for its rich folklore. Myths take the main place in the folklore. The extinction of myths in the cultural life shows that it is ancient and has its roots from the ethnic point of view.

Key words: Karabakh, folklore, myth, mythology, beliefs, the creation of the man, the creation of the animal, Adam.

РЕЗЮМЕ

МОТИВ СОЗДАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ КАРАБАХА

Карабах, который своей природой является одним из очаровательных уголков Азербайджана, в то же время является очагом словесного искусства. Тут творили великие представители традиционной азербайджанской музыки и литературы. Слово и музыка являются главным показателем культурной среды Карабаха. Карабах также известен богатым фольклором. Мифы занимают главное место в фольклоре. Существование мифов в культурной жизни показывает, что с точки зрения этнической истории она является древней и имеет свои корни.

Ключевые слова: Карабах, фольклор, миф, мифология, верования, создание человека, создание животного, Адам.

Problemin qoyuluşu. Özünün əsrarəngiz təbiəti ilə Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qarabağ eyni zamanda söz-sənət ocağıdır. Buradan Azərbaycan musiqi və ədəbiyyat ənənələrinin çox nəhəng nümayəndələri çıxmışdır. Söz və musiqi Qarabağ mədəni mühitinin əsas göstəriciləridir. Hər bir qarabağlının muğama və şeirə həssaslığının əsasında bu mədəni göstəricilər durur. Qarabağ eyni zamanda zəngin folklor mühitidir. Mühitdəki folklor mətnlərinin içərisində miflər, yəni əsatirlər də mühüm yer tutur. Bir mədəni mühitdə miflərin varlığı isə həmin mühitin etnik tarix baxımından qədim və köklü olduğunu göstərir.

Tədqiqatın məqsədi. Məqalədə başlıca məqsəd Qarabağ folklor mühitindəki miflərinin insanın yaradılışı motivini tədqiq etməkdir.

Hər bir mifin əsasında yaradılış konsepsiyası durur. Ümumiyyətlə, miflərin mahiyyəti birbaşa yaradılışla bağlıdır. Çünki miflər bütövlükdə yaradılışa xidmət edir. Yaradılış mifin məzmununu və ideyasını təşkil edir. C.Kempbel yazır ki, mif

– kosmosun tükənməz enerjisinin insanın mədəni təzahürünə axıb qarışmasının gizli yoludur (6, s. 11).

Kempbelin zahirən çox sadə və bəlkə, bir qədər də bədii-metaforik təsir bağışlayan bu fikrində insanlıq tarixinin çox böyük həqiqətləri ifadə olunmuşdur. “Monomif” nəzəriyyəsinin yaradıcısı olan alimə görə, mif insanla kosmos arasında bir körpüdür: kosmosun tükənməz enerjisi miflər vasitəsilə insanın bütün varlığına nüfuz edir. İnsanın düşüncəsinə daxil olan bu enerji onu yaradıcı şəxsə çevirir. Buradan isə çox dərin məna alınır. Yəni insanın bütün yaradıcı fəaliyyəti kosmosdan gələn enerjinin insan fəaliyyətindəki ifadəsidir. Bu cəhətdən, insan oğlunun bütün yaratdıqlarının əsasında kosmosun, kainatın, təbiətin harmoniyası, nizamı durur.

Məşhur fransız strukturalisti K.Levi-Stros mifləri təbiətlə şüur arasında körpü, aralıq vasitəsi hesab edirdi. O, düşünürdü ki, bizi əhatə edən təbiət dünyasının həqiqi mahiyyəti insanın təhtəşüurunda ifadə olunmuşdur. Həmin mahiyyət təhtəşüurdan şüura miflər, yuxu simvolları və s. vasitəsilə keçir. N.A.Butinov bu barədə yazır ki, K.L.Strosa görə iki struktur var:

- 1) insan aqlının strukturu;
- 2) fiziki gerçəkliyin strukturu.

Levi-Stros bunların arasında bərabərlik işarəsi qoyur: onlar sanki eynidir (5, s. 426).

N.A.Butinov daha sonra mükəllimə formasında yazır:

– “İnsan təbiəti dərk edə bilirmi?

Levi-Stros cavab verir ki, olar.

– Hansı yolla?

– İnsanı, insan aqlının strukturunu öyrənmək yolu ilə” (5, s. 426).

“Beləliklə, Levi-Strosa görə, təbiətin idrakının bir yolu var: adamların sözlərini və hərəkətlərini öyrənmək və onlardan struktur elementlərinə, şüurdan qeyri-şüuriyə, xüsusi qanundan ümumi qanunlara doğru getmək lazımdır. Levi-Stros bu qanunları universal adlandırır: alimin məntiqinə görə, o səbəbdən ki, həmin universal qanunlarda insan və təbiət inikas olunmuşdur” (5, s. 426).

Levi-Strosun yanaşmasından görüldüyü kimi, insanın aqlının strukturu təbiətin strukturunu inikas edir. Təbiətin strukturu insanın aqlının strukturuna miflər vasitəsilə keçir. Beləliklə, K.Levi-Stros da, C.Kempbel də mifləri təbiətin, kosmosun yaradıcı enerjisinin, mahiyyətinin insana ötürülməsini təşkil edən vasitə, körpü hesab etmişlər. Axı insan da təbiətin bir parçası, onun üzvi elementidir. Ancaq o, təbiətdəki bütün başqa varlıqlardan fərqli olaraq, şüurlu varlıqdır. Əslində, təbiətin enerjisi bütün canlılarda var, ancaq həmin enerji başqa canlılarda ibtidai instinktlər formasındadır. Lakin insanda təbiətin enerjisi əvvəlcə təhtəşüura, oradan da şüura nüfuz etmişdir. Bütün bunlar miflərin vasitəsilə baş vermişdir. Miflərin məzmun, məna və ideya baxımından yaradılışa xidmət etməsinin əsasında təbiətin yaradıcı enerjisi durur. Təbiətin mahiyyətini yaradılış təşkil edir: təbiət ilahi iradəyə uyğun olaraq durmadan özü-özünü yenidən yaratmaqdadır. Bu cəhətdən mən-

sub olduğumuz dünyada yaşayışın – həyatın, canlı statusunda mövcud olmağın mahiyyətini elə yaradılış təşkil edir.

Miflərdə yaradılış doğuluş şəklində gerçəkləşir. Elçin Qaliboğlu bu haqda yazır ki, mifologiyada yaradılış ölüb-dirilmə şəklində baş verir. Dünya yaranır, ömrünü başa vurur, məhv olur, sonra yenidən yaranır. Dünya məhv olacaq, kaos yaranacaq, daha sonra həmin kaosdan yenidən kosmos təşəkkül tapacaqdır. Bu cəhətdən dünya və türk yaradılış mifləri üçün xarakterik olan əsas motiv yaradılışın doğulma şəklində baş verməsidir (1, s. 158).

L.A.Sedov doğuluş aktının mifologiyadakı rolundan bəhs edərkən yazır: “Doğuluş ən qədim zamanlardan ümumən məhsuldarlıq, xüsusən yerin həyatyardıcı qüvvəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Eləcə də heç bir canlılığın ölməməsi, yenidən dünyaya qayıtmaq üçün yalnız müvəqqəti olaraq ölməsi və təkrarən doğulması haqqındakı təsəvvür də doğuluşla bağlıdır. Doğuluş haqqındakı təsəvvürlərin “kosmikləşdirilməsi”, bioloji, seksual təzahürlərin astral, planetar səviyyəyə keçirilməsi prosesləri (müqayisə et: günəşin və ayın ölmə və dirilmənin simvolikasındakı xüsusi rolu; artıq neoloit dövründə qadın və kişi işarələrinin günəş və ay işarələri ilə tədrici əvəzlənməsi qeyd olunur) və başqa təbiət prosesləri mifopoetik düşüncənin inkişafının bir qədər sonrakı dövrü ilə bağlıdır” (7, s. 385).

Mifologiyada yaradılış fasiləsiz prosesdir. Burada kosmos və kaos durmadan bir-birini əvəz edir. S.Rzasoy qeyd edir ki, kaosdan kosmosun yaranması, sonra kosmosun öz mövcudluq ritmini başa vuraraq yenidən xaosa çevrilməsi, daha sonra həmin kaosdan yeni kosmosun yaranması, başqa sözlə, “kaos-kosmos-kaos-kosmos...” əvəzlənməsi ritmik prosesdir. Elmin müasir inkişaf səviyyəsi mifoloji materiyaya məxsus bu mövcudluq dinamikasının tək cə mif dünyasının yox, həm də müasir şüurla mənimsənən gerçək dünyamızın öz təbiəti olduğunu ortaya qoymuşdur (4, s. 72).

Miflərin kosmosun enerjisini ifadə etməsi onların məzmun baxımından daha çox kosmosla bağlı olmasında da ifadə olunub. F.Qasımova yazır ki, müxtəlif ölkələrin bir çox mifləri kosmik mövzulara həsr edilmişdir. Onlar ilkin başlanğıc, mənşə, dünyanın yaranması, bir çox vacib təbiət hadisələrinin baş verməsi və s. haqqında cavabları özündə birləşdirir. Dünyanın formalaşması mifologiyada onun yaradılması kimi və ya ibtidai vəziyyətdən tədricən inkişaf, qaydaya salma. Xaosdan kosmosa çevrilmə, iblisani güclərin öhdəsindən gəlinməsi vasitəsilə yaratma kimi anlaşılırdı (2, s. 27).

Bütün bu fikirlər belə bir nəticə çıxarmaq olar: bir folklor mühitində miflərin varlığı həmin tarixən qədim mühit olduğunu göstərir. Çünki tarix mifdən başlanır: mif olan yerdə tarixin əvvəli, kökü, mayası var. Qarabağ folklor mühitində mif mətnlərinin təsnifatının bütün növ və şəkillərinə aid mifləri mövcudluğu həm də burada Azərbaycan xalqının mövcudluğunun tarixin ən dərin qatlarından başlanmasının inkar olunmaz sübutudur. Bunu insanın yaranması haqqındakı mif mətnlərindən aydın şəkildə görmək olur.

Mətnlərdən birində deyilir: “Cəbrayıl, Əzrayıl, Mikayıl uş qardaş oluf. Allah-tala bılara deyif ki, gedin bir az palcıx gətirin. Gediflər, Cəbrayıl goturəndə palcıx getmiyif, Mikayıl goturəndə getmiyif, Əzrayıl goturəndə gedif. Allah-tala bı palcıxdan adam qayırif. Bı cox kobud oluf. Bını bir az yonufilər. O yerə tokulən yonqardan da mal qayırifilər. Mal canın yonqaridfı” (3, s. 15).

Bu mif mətni bizim yuxarıdakı fikrimizi tamamilə təsdiq edir. Burada dünyanın yaranması haqqında mifik görüşlərlə dini görüşlər bir-birinə qovuşmuşdur. Əslində, İslam kosmoqoniyasında insanın yaradılışı bu cür təqdim olunmur. Bu cəhətdən, mətn göstərir ki, burada əski mif sonradan İslami dəyərlərə transformasiya olunmuşdur. Bu da öz növbəsində Qarabağdan toplanmış mətnin qədimliyini ortaya qoyur. Yəni bu mətn Qarabağda İslam dinindən əvvəl, mif çağında meydana çıxmış, sonradan insanların İslamı qəbul etməsi ilə gördüyümüz transformativ dəyişikliklərə uğramışdır.

Bölgədən toplanmış başqa bir mətnə deyilir: “Bizim əjdadımız Adam atadı. Onu torpaxdan qayırifilər. Ozu də ki, cox kontoy qayırımışdar. Gorufilər ki, cox yığındu, başdiyifilər bunu yonmağa. Yonduxca bunun yonqarın əənə atmıyifilər. Bir yerə topluyufilər. Bu yonqardan mal duzəldifilər. Adam atanın da yetmiş iki uşağı oluf” (Qar, s. 15).

Bu mif mətni yuxarıdakı ilə eyni hadisəni nəql edir. Hər iki mətnə diqqət cəlb edən mühüm bir nöqtə var. Bu, insanların yaradılışı ilə heyvanların yaradılışının vəhdət təşkil etməsidir. Heyvanlar insandan (Adəm atadan, yaxud adamlardan) sonra yaradılmışdır. Lakin həm insanlar, həm də heyvanların eyni materialdan – palçıqdan (torpaqdan) yaradılmışdır.

Bu, çox böyük fəlsəfədir və Qarabağla bağlı xüsusi məna kəsb edir. İnsanın torpaqdan yaradılması onun torpağa bağlılığının sarsılmaz bir hadisə olduğunu göstərir. Bu miflər, əslində, Azərbaycan insanının Qarabağ torpağına niyə bu qədər bağlı olduğunu etnopsixoloji əsaslarını (mənzərəsini) açıb ortaya qoyur. Torpaq, o cümlədən Qarabağ torpağı Azərbaycan insanı üçün onun varlığının cəvhəri, substansiyasıdır. Azərbaycan xalqının Qarabağ sevgisi, Qarabağ uğrunda canından keçməsi onun öz cəvhərindən ayrı mövcud ola bilməməsinin ifadəsidir.

Digər bir mətnə deyilir: “Allah-tala hər şeydən qabax şeytanı yaradıf. Şeytan Allaha necə il qullux eliyif. Şeytannan sohra Adəm atanı yaradıf. Adəm ata, rəvayətin dediyinə görə, Hindisdanda yaranıf, yerdən, torpaxdan, palcıxdan. Bu yaranan sohra arvadı-zadı olmuyuf. Allah-tala şeytana əmr eliyir ki, Adəm ataya səjdə elə, baş əy. Şeytan deyir ki, mən onnan qabax dünyaya gəlmişəm. Mən Adəm ataya səjdə eləməyəm. O pirdən ki, arxası qatda cıxıllar ha, – arxaa pırə cevirmək ədəbsizdiydi, – onu, deyir, heylə qayırifilər ki, şeytan Adəm ataya baş əysin. Genə baş əymiyif, elə duzqulusuna cıxıf. Şeytan Allah-talaya şikayət eliyir ki, mən saa Adəm atadan qabax necə il qullux eləmişəm, mənəim hakqımı ver. Allah-tala buna deyir ki, kim sənəin sozunnan gedirsə, kim sənəin buyruğaa baxırsa, sənəin hakqaa onu verirəm. Sohradan Allah Adəm atanın qabırğasınnan Həvva nənəni yaradıf (Qar, s. 15).

Bu mif mətni İslam kosmoqoniyası ilə çox səsləşir. Bu da öz növbəsində Qarabağın mənəviyyət tarixinin çox qədim olduğunu, burada Azərbaycan xalqının İslama qədər də, İslamdan sonra da fasiləsiz şəkildə yaşadığını bir daha təsdiq edir.

Tədqiqatın nəticəsi və elmi yeniliyi. Qarabağ folklor mühitində miflərin varlığı həmin mühitin etnik tarix baxımından qədim və köklü olduğunu göstərir. Tarix mifdən başlanır: mif olan yerdə tarixin əvvəli, kökü, mayası var. Qarabağ folklor mühitində mif mətnlərinin təsnifatının bütün növ və şəkillərinə aid mifləri mövcudluğu həm də burada Azərbaycan xalqının mövcudluğunun tarixin ən dərin qatlarından başlanmasının inkar olunmaz sübutudur. Qarabağ miflərində mifik görüşlərlə dini görüşlər bir-birinə qovuşmuşdur. Qarabağ mif mətnləri İslam dinindən əvvəl, mif çağında meydana çıxmış, sonradan insanların İslamı qəbul etməsi ilə transformativ dəyişikliklərə uğramışdır. Qarabağ miflərində insanların yaradılışı ilə heyvanların yaradılışının vəhdət təşkil edir.

Məqələnin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan bu istiqamətdə yazılacaq əsərlərdə istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə tədris prosesində istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 180 s.
2. Qasımova F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı: Nirlan, 2012, 164 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
4. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
5. Бутинов Н.А. Леви-Строс – этнограф и философ / К.Леви-Строс. Структурная антропология. Москва: Глав. Ред. Вост. Лит., 1985, с. 422-466
6. Кемпбелл Дж. Герой с тысячью лицами. Миф. Архетип. Бес-сознательное. Киев: София, 1997, 336 с.
7. Седов Л.А. Рождение / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 385-38
8. Markale, Jean. Contes et légendes des pays celtés. Edition Ouest-France, Rennes 2008, p.327 https://ru.bookmate.com/reader/TMFBK_contesseltlegendes.canalblog.com/archives/2011/03/18/20661930_eprimeaire.free.fr/contes/tradi/ctp138.html

